

УДК 323(477)

Тригуб Петро Микитович, доктор історичних наук, професор, дійсний член Української академії історичних наук, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили. Коло наукових інтересів: історія України, Україна в міжнародних стосунках, аграрна історія України, історичне краєзнавство

ЕТАПИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ: АВТОРСЬКИЙ ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ

У статті аналізуються основні етапи і періоди української державності: давній, литовсько-руський, козацький, часів української національно-визвольної революції 1917-1921 рр., радянський, висвітлюється авторський погляд на зміст кожного етапу.

In article the basic stages and the periods of the Ukrainian statehood are analyzed: ancient, Lithuanian, Cossack, times of the Ukrainian national-liberation revolution of 1917-1921, Soviet, the author's sight on the contents of each stage is shown.

Проблеми українського державотворення, історія Української державності займають чільне місце в сучасній історичній та історико-правовій літературі [1]. В ній охарактеризовані процеси державотворення на території України протягом тисячоліть, подано характеристику основних етапів української державності, їх особливості, особлива увага звернена на розбудову незалежної України. Автор даної статті, в основному сприймаючи сучасні концепції державотворчого процесу, висловлює власну думку щодо окремих аспектів зазначеної проблеми.

Дискусійними є питання щодо начал (витоків) української державності. Окремі історики (В.Щербаківський, М.Грушевський та ін.) вважають, що українська народність бере свій початок від антів, а оскільки останні мали власну державу (кінець IV – початок VII ст.), то українська державність започаткована у IV столітті. Але сучасна наука не може з певністю твердити, що анти і українці є тотожними поняттями. Та й візантійський історик Прокопій Кесарійський розрізняє антів і слов'ян. Враховуючи це, не можна впевнено стверджувати: українська держава зароджується у кінці IV століття.

Не можна погодитися і з тими дослідниками,

які починають відлік Української державності з виникнення Київської держави у IX ст., яка об'єднала всі східнослов'янські племена. Між тим “Повість минулих літ” стверджує, що кожне плем'я мало власне князіння. Отже, враховуючи слов'янську приналежність українців, слід вважати початком української державності VI століття – час існування полянської держави Кия.

На нашу думку, давній період української державності охоплює час від VI до другої половини XV століття і включає в себе такі етапи:

1) VI – середина IX століття – початковий етап давньоукраїнської державності. Саме в VI ст. виникає Полянське князівство на чолі з Кием. Документи про точну дату його заснування відсутні, проте Нестор розповідає про державу Кия перед такими політичними подіями у Східній Європі, як похід волзьких болгар на Дунай, поява білих угрів у Європі, слов'яно-аварські війни. Академік Б.О.Рибаків відніс правління Кия до часів візантійського імператора Юстиніана (527-565). Економічними передумовами створення Полянської держави був розвиток землеробства, скотарства та ремесла, політичними інститутами її були народні збори, рада старійшин, самоврядна селянська община.

В.Ключевський говорить про утворення у VI ст. у Прикарпатті великого військово-політичного союзу волинян. Підтвердження цьому знаходимо у арабського автора Аль-Масуда, який назвав це об'єднання Валініаною. Ця східнослов'янська держава мала ті ж самі інституції, як і Полянська. У першій половині IX ст. всі українські племена мали власні князіння, тобто можемо говорити про Древлянську, Сіверянську, Волинянську та інші держави, які характеризувалися ще недостатньо сформованими інститутами публічної влади, що базувалися на звичаєвому праві.

2) середина IX – перша третина XII ст. – час існування єдиної Давньоруської держави з центром у Києві. Саме цей етап української державності став предметом політичних і наукових баталій протягом принаймні останніх двох з половиною століть. Насамперед, постала проблема норманського впливу в Київській Русі. Норманісти, спираючись на твердження Нестора-літописця, вважали варягів творцями Давньоруської, отже, і Давньоукраїнської держави, проти чого виступили патріоти-історики як Росії, так і України. Норманісти мали досить вагомні аргументи: родоначальниками династії Рюриковичів, які об'єднали східнослов'янські землі, були ватажки варязьких дружин – Рюрик і Олег, серед правлячої еліти Давньої Русі було чимало варягів, спірним є питання про приналежність до династії Києвичів Аскольда і Діра. Жоден із сучасних істориків не може заперечити й великий вплив норманів-варягів на все соціально-економічне, політичне та військове життя Київської держави. Видається дивним, що не було якогось значного опору варягам з боку місцевого населення. Таким чином, значна роль варягів в давньоукраїнському державотворенні незаперечна. Та чи був вирішальним цей вплив?

Антинорманісти висувають власні заперечення, які мають серйозне підґрунтя. Насамперед, до прибуття варягів Україна-Русь вже мала власну державність у вигляді племінних князівств. По-друге, норманські дружини не змогли істотно вплинути на соціально-економічне чи культурне життя країни, нав'язати свою мову, що свідчить про нижчий рівень їх соціально-економічного укладу та культурного розвитку на той час. Чому ж правляча верхівка і населення Київської Русі без опору прийняли зверхність варязьких конунгів, а вбивство Олегом слов'янських князів Аскольда і Діра не викликало жодного протесту?

Можливо, це було викликано як політичними, так і релігійними обставинами. Держава на той час (кінець IX ст.) була ще роз'єднаною, існували племінні князівства, а

прийняття Аскольдом і Діром християнства викликало незадоволення як родової аристократії, так і простого народу.

З кінця IX ст. розпочинається процес розширення і зміцнення Давньоруської держави. Цьому сприяли подальший розвиток господарства, внутрішньої і зовнішньої торгівлі, прийняття християнства, активна зовнішня політика київських князів. Складається стійка соціальна структура населення, до якої входили вільні (князі, боярство, духовенство, мешканці міст, смерди), напіввільні (закупи, рядовичі) і невільні (холопи).

Київська Русь склалася у формі ранньофеодальної монархії. На її вершині стояв князь, яким з XI ст. міг бути тільки член родини Володимира Святославовича. Ця традиція сприяла єдності, соборності Руської землі. Компетенція та влада князя були необмежені і залежали від його особистих якостей, авторитету і тієї реальної сили, на яку він спирався. Величезну роль в державотворчих процесах відіграли великі будівничі Київської Русі князі Володимир Святославович, Ярослав Мудрий та Володимир Мономах. Невід'ємною частинкою княжої управи була боярська рада. Від родоплемінного устрою збереглося віче – народні збори, які не мали якогось істотного впливу на тодішнє політичне життя. Почали складатися і місцеві органи влади, основою яких були десятинна, а згодом – дворцево-вотчинна система управління. Можна зазначити, що в системі державного управління мали місце елементи самоврядування, зокрема в сільській общині – верві. В цей же час почали складатися норми права на Русі (“Руська правда”, договори з Візантією та ін.).

Говорячи про Київську державу, не можна обминути й те, якій країні належить історія цієї держави. Радянські історики висунули тезу про Київську Русь як колиску трьох братніх народів – російського, українського й білоруського, ця теза ґрунтувалась на єдності мови, культури, території, яка входила до складу Давньоруської держави. Однак вона викликала гостре неприйняття українських істориків-націоналістів минулого і сучасних дослідників, які слідом за М.Грушевським вважають історію Київської Русі історією виключно українського народу, мотивуючи це тим, що великоруська народність сформувалася не раніше XIV століття. “Росіяни вкрали нашу історію”, – такий лейтмотив сучасних поглядів більшості українських істориків і публіцистів на це питання. Хто ж має рацію?

На нашу думку, однозначно на це питання відповісти не можна. Якщо в радянські часи історію українських земель і української народності розпочинали вивчати з XIV століття,

то зараз в українській історичній літературі це робиться з точністю до навпаки відносно російської історії. Але ж сучасні російські й білоруські землі – Новгородська, Полоцька, Мінська, Турово-Пінська (частково), Володимиро-Суздальська, Смоленська – входили до складу Київської держави, та зараз вони належать Російській Федерації й Білорусі. То чи можуть вони відмовитись від історії Київської Русі як власної історії? Крім того, на території цих земель панувала давньоруська писемна мова (ми не знаємо, як звучала побутова розмовна мова в Києві, Мінську чи Новгороді). Можна відмовитись від терміну “колицка”, але факт є фактом – Київська Русь є складовою частиною історії трьох східно-слов'янських народів.

3) Друга третина XII – 40-і рр. XIV ст. – етап існування Галицько-Волинської держави, яка успадкувала традиції Київської Русі. Так в офіційній історіографії визначається ця доба. Однак назва цього етапу розвитку української державності неточна, вона не охоплює історію Київського, Чернігово-Сіверського і Переяславського князівств. Краще назвати цей час етапом розпаду Київської Русі та розвитку самостійних українських князівств – Київського, Волинського, Галицького, Чернігово-Сіверського, Переяславського, Турово-Пінського (частково). Провідну роль на цьому етапі відіграло Галицько-Волинське князівство, яке зберегло в основному суспільний та державний устрій Київської Русі та норми її права.

Значний негативний вплив на процеси державотворення у XIII-XIV ст. мала монголо-татарська навала, яка зруйнувала господарство і культурні здобутки Київського, Чернігово-Сіверського та Переяславського князівств і в меншій мірі зачепила Галицько-Волинську Русь. В цілому монгольське нашествя не зруйнувало українську державність, хоча завдало їй великої шкоди: князі українських земель одержували ярлики на княжіння з рук татарських ханів.

Українська державність в цей час у найбільш розвинутому вигляді зберігалась в Галицько-Волинському князівстві. На вершині державної драбини стояв князь, в окремих випадках увінчаний королівською короною (Данило Романович). Мав місце дуумвірат. У Галицькій частині князівства посилювалось значення боярської ради, удосконалювалось центральне і місцеве управління, яке базувалось на двірцево-вотчинній системі. Формувався інститут двірцевих чинів: двірського, канцлера (печатника), стольника, орудника, в місцевому управлінні – тисяцького, посадника, воєводи, які керували воєводствами, волостями, містами. Ряд міст одержали магдебурзьке право (Хуст,

Вишкове, Тячів, Сянок).

4) Завершальним етапом давньоукраїнської державності є удільний (1340 – остання чверть XV ст.). У цей час українські землі увійшли до складу Великого Литовського князівства, яке у новітніх історичних дослідженнях іменується як Литовсько-Руська держава. 9/10 населення її становили українці та білоруси. Зберігалися автономні (“удільні”) князівства: Київське, Волинське та кілька дрібніших на Чернігово-Сіверщині. Автономія цих князівств була досить широкою: їх правителі мали право накладати й стягувати податки, карбувати власну монету, мати військо, вести зовнішні зносини. На їх території панувала українська мова, діяли норми руського права. Однак централізаторська політика великих литовських князів, зміна їх орієнтації на Польщу, експансія католицизму привели до поступової ліквідації удільних князівств в Україні, спочатку Волинського (1462), потім Київського (1471), а в останній чверті XV ст. чернігівські удільні князі подалися під владу Московської держави.

Другий період української державності пов'язаний з козаччиною і охоплює час з 1648 по 1764 рр., який припадає на Українську гетьманську державу. В її створенні провідну роль відіграло козацтво, яке виникло в кінці XV ст., а в середині XVI ст. утворило Запорозьку Січ – прообраз козацької республіки. Управління в Січі здійснювалося за демократичними принципами виборності, гласності. Посадовими особами були гетьмани (кошові), осавули, обозні, полковники, сотники, писарі та інші. У повному розумінні цього слова Запорозька Січ державою не була, хоча К.Маркс у свій час назвав її “козацькою республікою”, вона несла в собі лише елементи державності.

Українська гетьманська держава, заснована Богданом Хмельницьким під час національно-визвольної революції середини XVII ст., сприйняла риси військового устрою Запорозької Січі. Чітко визначити форму правління гетьманської держави неможливо: в ній проявлялися республіканські й монархічні начала. З одного боку, виборність всіх посадових осіб, існування козацької та старшинської рад вказувала на елементи республіканського устрою, з іншого, намагання гетьманів зробити свою владу спадковою, припинення практики скликання загальної козацької ради і піднесення ролі і значення старшинських рад вказувало на прагнення козацької верхівки перетворити Україну на монархію або аристократичну республіку.

Українська гетьманська держава мала своєрідні риси суспільного та державного ладу. Її верхівку складало “знатне військово-товариство”, до якого входили генеральна

старшина (“бунчукове товариство”), полкова старшина (“значкове товариство”), всі інші посадові особи склали “військове товариство”. Важливу роль у політичному житті країни відігравали українська шляхта і православне духовенство. Серед широких верств населення чільне місце посіло козацтво. Правовою основою козацького стану стала військова служба.

На чолі держави стояв гетьман, посада якого була виборною. Він здійснював законодавчу, виконавчу і судову владу. Генеральна старшина виконувала функції гетьманського уряду. Генеральна козацька рада, що виконувала роль загальнонародного парламенту, поступово перестала скликатися, а її функції перебрала на себе старшинська рада. Органами місцевої влади були полкові і сотенні ради, очолювані полковниками і сотниками. Полково-сотенний устрій, який склався в Україні в XVII-XVIII ст., поєднував військову і цивільну владу, що було особливістю державного устрою України.

На початку свого існування Українська гетьманська держава була цілком незалежною, але відстояти незалежність в умовах боротьби ще з досить сильною Річчю Посполитою не мала можливості і вдалася до протекторату Москви (інші варіанти – Османської імперії, Швеції), що диктувалося насамперед спільністю віри. Однак існування в складі Московської держави, а потім Російської імперії автономної України суперечило централізаторським тенденціям Російської держави, що особливо посилювалися при Петрі I та Катерині II. Протидіяти цьому Українська держава не мала змоги. Спроби Виговського і Мазепи вийти з-під порядкування Москви і віддатися під протекцію Речі Посполитої чи Швеції не мали успіху, бо більша частина української старшини і рядового козацтва не підтримала ці намагання. Ліквідацією гетьманату в 1764 р. припинилося існування української державності на цьому етапі. Знищення Запорозької Січі і полково-сотенного устрою завершило цей період. Настав півторастолітній час української бездержавності, країна була поділена між двома імперіями – Російською та Австрійською.

Третій період української державності припадає на час національно-визвольної революції 1917-1921 рр. Поштовхом для відновлення національної держави стала Лютнева революція 1917 р., яка повалила самодержавство і створила умови для самовизначення пригноблених народів Росії. Цей період відзначається гострою боротьбою як всередині країни, так і з зовнішніми супротивниками і поділяється на три етапи.

1) Доба Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). У цей час було зроблено

вирішальний крок до відродження української національної держави: Першим універсалом Центральної Ради 10(23) червня 1917 р. було проголошено автономію України, а 15(28) червня утворено уряд – Генеральний Секретаріат, Третім універсалом від 7(20) листопада оголошено про створення Української Народної Республіки (УНР), а Четвертий універсал від 9(22) січня 1918 р. надав Україні статус незалежної держави. В останній день існування УНР, 28 квітня 1918 р., була прийнята Конституція Української Народної Республіки, а президентом обрано М.С.Грушевського.

Отже, відродження Української держави відбулося у формі парламентської республіки, де функції парламенту виконувала Центральна Рада. Чи легітимним, з точки зору класичної європейської демократії, було функціонування Центральної Ради як парламенту та процедура обрання президента? Безумовно, ні! Легітимність парламенту передбачає обрання його, в даному випадку – Центральної Ради, шляхом проведення загальних виборів. Це розуміли й тодішні керівники України, призначивши на кінець грудня 1917 – початок січня 1918 р. проведення виборів до Українських Установчих зборів, які й мали замінити Центральну Раду. Тим більше не можна було вважати легітимним обрання президентом М.С.Грушевського голосами кількох десятків членів Малої Ради.

Однак через внутрішні суперечності, нехтування соціально-економічними проблемами, запрошення австро-німецьких військ на територію України підірвали довіру до Центральної Ради з боку робітників і селян, а зовнішня інтервенція з боку Радянської Росії виявила повну неспроможність Ради відстояти завоювання національно-демократичної революції, тому вона зійшла з історичної сцени і поступилася гетьманату.

2) Українська гетьманська держава Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.) була спробою правоконсервативних сил України встановити військову диктатуру і була своєрідним поєднанням монархічних і республіканських засад. Однак фактична влада знаходилася в руках окупаційних військ, що обмежувало суверенітет Української держави.

Проте держава Скоропадського зуміла прорвати міжнародну ізоляцію України, результатом чого було визнання її 24 державами світу і встановлення дипломатичних відносин з 12 державами. В галузі внутрішньої політики досягненням можна вважати заходи в галузі культурного відродження. Однак фактична реставрація буржуазно-поміщицького устрою, жорстокий окупаційний режим з'єднали в один потік у боротьбі з режимом Скоропадського

націоналістичні сили, ліві партії, повстансько-партизанський рух. Поразка Німеччини та її союзників обумовили падіння гетьманату.

3) Доба Директорії (листопад 1918 – березень 1921 рр.) ознаменувалась відродженням демократичних засад в будівництві Української державності. Відбулося, хоча й формальне, об'єднання всіх українських земель актом Злуки 22 січня 1919 р. Проте керівники Директорії були непослідовними у виборі напрямку державного будівництва, прагнучи поєднати європейський парламентаризм і радянську владу. Але протистояння політичних сил завадило розбудові національної держави, її соціальна політика не пішла далі порожніх гасел, розроблені конституція і закони не діяли, розрізнені й деморалізовані військові сили, за окремими винятками, не могли чинити стійкого опору більшовицьким силам, польським і денікінським військам. Протистояння політичних сил, їх прорахунки і амбіції, відсутність підтримки з боку широких народних мас, активна допомога російських більшовиків своїм українським колегам призвели до поразки національно-демократичної революції і встановлення радянської влади на більшій частині території України.

Література

1. Україна крізь віки: У 15 т. – К.: Альтернатива, 1997-2000. – Т.1-15; Утвердження незалежної держави (1991-2000) / За ред. В.Литвина. – К.: Альтернатива, 2001; Українська державність у ХХ ст.: історико-

Четвертий період української державності – радянський (1917 – 1991 рр., у 1917-1920 рр. Українська радянська держава існувала епізодично, паралельно з УНР). За своєю суттю УРСР була тоталітарною державою з обмеженим суверенітетом. Певні ознаки державності були наявні: власна конституція, столиця, герб, прапор, певне коло повноважень, які республіканські владні інституції розв'язували самостійно. Проте важливі елементи державного суверенітету УРСР втратила, передавши питання оборони, зовнішньої політики і торгівлі, фінансів, транспорту і зв'язку, важливих галузей господарства відповідним установам Російської Федерації, а з 1922 р. – загальносоюзним органам.

На Україну поширилась командно-адміністративна тоталітарна система, яка характеризується плановим веденням господарства, культом особи у всіх сферах життя, пануванням єдиної партії та ідеології, терором і репресіями. Але не слід відкидати і значні здобутки радянської держави: створення потужної економіки, успіхи в культурному будівництві, перемогу у Великій Вітчизняній війні, повільне, але неухильне зростання матеріального добробуту трудящих.

У 70-х рр. ХХ ст. в Україні, як і всьому

- політичний аналіз / За ред. О.Дергачова. – К.: Політична думка, 1996; П.Музиченко. Історія держави і права України. – К.: Знання, 2000, ін.